

Twentse Taalbank

't Inschrien

2018 / 1

Kwartaalblad van de Vereniging Oudheidkamer Twente

Colofon

't Inschrien is het kwartaalblad van de Vereniging Oudheidkamer Twente.

Doelstelling

Het bevorderen van kennis en inzicht omtrent de culturen van stad en land in Twente, in het bijzonder voor wat betreft archeologie, geschiedenis, natuur en landschap en het streven tot het behoud van de bestaande culturen of overblijfselen ervan.

Redactie

Willy Ahlers, Geert Bekkering, Hilda Ferwerda
Jan Hinke, Theo Leoné (hoofdredacteur) en
Harry Mulder.

Aan dit nummer werkten mee:

Geert Bekkering, Jan Hinke
Theo Leoné, Wim H. Nijhof,
Dick Schlüter en Adrie Strikker,
Willem Wondergem.

Redactieadres

OKThuis
Stroinksbleekweg 12B
7523 ZL Enschede
redactie@oudheidkamertwente.nl

Bestuur

Voorzitter, vacant
Willem Wondergem, vicevoorzitter en penningmeester
Henny ten Pas, beoogd secretaris
Marty van Dijken, PR
Adrie Strikker, lid

Secretariaat

secretariaat@oudheidkamertwente.nl
Rabo rek.nr. NL41 RABO 0129 5763 79

OKThuis

Stroinksbleekweg 12B
7523 ZL Enschede
Telefoon: 053-4787447
www.oudheidkamertwente.nl

Het abonnement is bij lidmaatschap van de vereniging ingesloten. Lidmaatschap van de vereniging kost per lid EUR 30,00, met partner EUR 35,00, jeugdleden tot 21 jaar EUR 15,00. Losse nummers zijn voor EUR 5,00 verkrijgbaar bij het secretariaat.

Nieuwe kopij moet uiterlijk 16 april 2018 bij de redactie zijn. Richtlijnen voor publicatie zijn te vinden op de website.

Publicatie of overname van artikelen, geheel of gedeeltelijk, is toegestaan mits de bron wordt vermeld.

Donatie, schenkingen en sponsoring:
schenkingen@oudheidkamertwente.nl

Een inschrien is een klein verborgen vakje in een tuugkist waarin men kostbare voorwerpen bewaarde.

Druk: Drukkerij Veltman B.V., Enschede

ISSN 1875-2659

Inhoud

Geelrood van Jansen & Tilanus nationale schoorsteentopper Bakstenen symbolen van industrialisatie Theo Leoné	3
Georg Hartong schatbewaarder van de Overijsselse boekcultuur Geert Bekkering en Jan Hinke	8
Arnold Gorter schilder van het Oost-Nederlandse landschap Wim H. Nijhof	14
Relatie tussen bouwhistorie Plechelmus en Hunenborg Dick Schlüter	18
In memoriam JanWillem Berns Willem Wondergem	26
Uit de collectie: aanwinst De Paardenkopers Adrie Strikker	27

Foto omslag: Jansen & Tilanus, Vriezenveen. Gele radiaalsteen met rode versiering. Gebouwd in 1902. Een rijksmonument van 45 meter hoogte, op het bedrijfsterrein van meubelwinkel Löwik. Foto Theo Leoné.

Geelrood van Jansen & Tilanus nationale schoorsteentopper Bakstenen symbolen van industrialisatie

Theo Leoné

Westeinde 66 in Vriezenveen. Sta aan de voet van de schoorsteen. Kijk omhoog. Nergens elders in Nederland vind je die gele radiaalsteen met rode versiering. De fabrikant destijds? Jansen & Tilanus. Beter ondergoed was nauwelijks te vinden.

Jansen & Tilanus, Vriezenveen. Gele radiaalsteen met rode versiering. Gebouwd in 1902. Een rijksmonument van 45 meter hoogte, op het bedrijfsterrein van meubelwinkel Löwik. Foto Theo Leoné.

“De schoorsteen van Jansen & Tilanus is een rijksmonument. Hij hoort voor mij in de nationale top vijf. Naast de uitblinkers in Tilburg, Goirle, Rotterdam en Maastricht.”

De Hardenbergse juwelier Arjan Barnard is in de ban van de gemetselde schoorstenen. Vorige eeuw joegen ze in Nederland op misschien wel 12.000 plaatsen hun rookpluimen de hoogte in. Als bakens van vooruitgang. Als waarschuwingen ook voor veranderende sociale verhoudingen. Zo'n zeshonderd bakstenen schoorstenen staan nog overeind. Ruwweg tweehonderd zijn als bijzonder industrieel erfgoed wat Barnard betreft het behoud meer dan waard.

“Voor de bouw van de schoorsteen in Vriezenveen zijn waarschijnlijk stenen uit Duitsland gebruikt. Je had in Nederland twee grote schoorsteenbouwers: De Ridder en Canoy-Herfkens. Bij de eerste hadden de radiaalstenen een kopbreedte van 19 centimeter, bij de ander 16 centimeter. En wat zie je bij Jansen & Tilanus? Een kopbreedte van 17,5 of 18 centimeter. Onbekend waar die stenen vandaan komen.” In de oude textielfabriek zijn tegenwoordig de showrooms van meubelwinkel Löwik gevestigd.

Uurwerkmaker

Radiaalstenen, klimijzers, trekbanden. Wat wist de jonge Barnard nou van schoorstenen? Hij groeide op in Hardenberg als zoon van een uurwerkmaker. Trad in de voetsporen van zijn vader na een opleiding in zilverstad Schoonhoven.

Dan: 24 mei 1985. Stoomzuivelfabriek Salland valt ten prooi aan de sloophamer. De plek is nodig voor woningbouw. Een vertrouwd beeld wordt uitgewist. Weg ook de hoge schoorsteen. “Die dag was ik met mijn vader naar het ziekenhuis in Groningen. Hij had last van zijn ogen. Ik heb de schoorsteen niet zien vallen. ’s Avonds ben ik naar het terrein van de

Panorama van Enschede, geschilderd door Herman Heijenbrock in 1916.

melkfabriek gegaan. Heb een steen van de schoorsteen meegenomen. Wat stond daar nou? De Ridder Den Haag. Was dat de schoorsteenbouwer?”

Voor de sloop had Arjan rondgevraagd hoe hoog de schoorsteen was waar hij van jongs af dagelijks tegenaan keek. Misschien 25 meter. Nog tien hoger? Niemand wist het juiste antwoord. Zelfs het gemeentelijk archief bood geen uitkomst. Logisch eigenlijk. Want voor zo'n nuttig ding als een schoorsteen behoefde bij de bouw geen hinderwetvergunning te worden aangevraagd.

“Als niemand iets weet, dan word je nieuwsgierig. Wie was De Ridder uit Den Haag?”

Een telefonische zoektocht via Leiden en Groningen brengt Barnard bij het compleet bewaard gebleven archief van de firma De Ridder. Hoort hij daar klompen op de lijn? “Wacht even. Ik pak de papieren. Hardenberg? De melkfabriek? Die schoorsteen is gebouwd in 1928. Hoogte: 26 meter.”

Het dossier Hardenberg kan wel even ingezien worden. De offerte, de tekening, de vrachtbrief

van de stenen uit Oegstgeest. Alles is nog voorhanden. Tot en met de rekening toe. Arjan schrijft een artikel voor de historische kring in zijn woonplaats. Dat wordt de opstap naar een brede interesse in de geschiedenis (en het behoud) van de bakstenen wachters van industrieel Nederland. Iets meer dan dertig jaar na die lentedag in 1985 ligt daar dan zijn kloekke standaardwerk over de fabrieksschoorstenen van heden en weleer.

Barnard kwam op het spoor van twee schoorsteenreuzen die elkaar commercieel en publicitair flink in de haren zaten. Aan de ene kant bouwer De Ridder uit Oegstgeest met hoofdkantoor in Den Haag, anderzijds Canoy – Herfkens uit Tegelen – Venlo. Groot, groter, grootst. De getallen in de folders werden schromelijk overdreven.

“De bedrijven claimden vijf- tot zesduizend grote schoorstenen te hebben gebouwd. In werkelijkheid kwamen ze niet verder dan 2500 tot 3000. Samen beheersten de ondernemingen de Nederlandse markt.”

Stichting STIF

Na de vondst van het archief van De Ridder gaat Barnard op zoek naar de bouwprestaties van Canoy – Herfkens. Gedetailleerde informatie blijkt niet meer aanwezig. Wel briefwisselingen en wervende brochures. Aanvullende gegevens komen los uit gesprekken met oud-werknemers, beheerders en eigenaren. Een nieuwe stap voorwaarts betekent in 1997 de oprichting van de Stichting Fabrieksschoorstenen (STIF) – onder voorzitterschap van Arjan Barnard. De twee keer per jaar verschijnende nieuwsbrief krijgt de welgekozen naam Rookpluimen.

“In Nederland komen we vrijwel nooit meer een onbekende schoorsteen tegen. Mag ook wel na dertig jaar onderzoek. Moeten we alles bewaren? Daar is onze stichting niet op uit. Wel de bijzondere exemplaren natuurlijk. Als gemeentelijk veel interesse is om een op zich gewone schoorsteen te behouden, zullen we dat vanzelfsprekend altijd ondersteunen. Ooit stonden in Nederland 10.000 molens. De laatste duizend wil niemand slopen. Van de 12.000 fabrieksschoorstenen moeten we er toch zeker een paar honderd kunnen bewaren.”

STIF richt zich op schoorstenen van baksteen – soms beton, nooit staal. Tot de opdrachtgevers behoren niet alleen fabrikanten. Ook tuinders, waterschappen en ziekenhuizen gingen om hun rookgas kwijt te raken de hoogte in.

Stenen uit Duitsland

Voor Barnard staat in Twente de schoorsteen van Jansen & Tilanus te Vriezenveen met stip op nummer 1. Fraaie voorbeelden zijn ook te zien hartje Delden (van wolweverij Schröder, Schneider, Tijert & Co), Almelo (voormalig Elisabethziekenhuis), Enschede (Jannink-complex), Hengelo (Stork, Industriestraat) en Boekelo (de oude Stoomblekerij).

“Van de schoorstenen in Twente is nog lang niet alles bekend. Je moet dan gaan zoeken naar dingen die er niet meer zijn. Ik heb al moeite genoeg gehad met de zaken die er wel zijn. We kampten in Twente nog met een heel ander probleem. Je kreeg reacties als: “Wij werden door de textiel uitgebuit. Weg met die rommel!” Dat heeft me gehinderd bij het onderzoek. In Noord-Brabant kwam je zo’n opstelling veel minder tegen.”

Waarschijnlijk hebben de Twentse bedrijven veel gebruik gemaakt van stenen uit Duitsland, denkt Barnard. Welke rol hadden de lokale steenbakkers? De uitvoering van de schoorstenen was in Twente doorgaans een stuk soberder dan in Engeland, België of bij de oosterburen. Daar werd de schoorsteen nogal eens gezien als pronkstuk. “Wat betreft de rijke versiering is Jansen & Tilanus een uitzondering. Hopelijk kan die schoorsteen gerenoveerd worden. Verdwenen is weverij Zwart in Oldenzaal. Die had prachtig zijn eigen naam en een jaartal in de top.”

Arjan Barnard: “De schoorsteen van Jansen & Tilanus is een rijksmonument. Hij hoort voor mij in de nationale top vijf.”

Station Hengelo met schoorsteen uit 1951.

Schoorsteen Dikkers Hengelo met waterreservoir van ijzergieterij Stork, rond 1910.

Standaardwerk

Arjan Barnard (1956) heeft een bijzonder stuk industrieel erfgoed in kaart gebracht: de fabrieksschoorstenen. Dankzij sponsors als erfgoedbeschermer BOEI, het Prins Bernhard Cultuurfonds en schoorsteenbouwer Harm Meijer vond de zoektocht van de Hardenberger zijn weerslag in de royaal geïllustreerde uitgave *Fabrieksschoorstenen in Nederland* (ISBN 978-90-827266-0-2, 462 pagina's, ruim 800 foto's). In het boek is een lijst opgenomen met per gemeente de nog aanwezige dan wel verdwenen schoorstenen. Voor een bestelling zie: www.stif.nl

Boekelosche Stoomblekerij uit 1912.

De foto's op pagina 5,6 en 7 komen uit het boek *Fabrieksschoorstenen in Nederland*.

Eerst vierkant dan rond

In de pas met de industrialisatie rukken in de negentiende eeuw de schoorstenen op. Eerst vierkant, vanaf 1880 steeds vaker in ronde vorm. In 1880 komt in Nederland voor het eerst een strengpers in bedrijf, wat de grootschalige productie van specifiek gevormde baksteen vereenvoudigt. Radiaalstenen komen in trek voor de bouw van schoorstenen. Na 1970 valt de bouw van de bakstenen schoorstenen vrijwel stil. De Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten noemt de schoorstenen van cultuurhistorische waarde als tastbare symbolen van de industrialisatie van Nederland vanuit de negentiende eeuw. Tot ver na de Tweede Wereldoorlog stond de schoorsteen symbool voor welvaart. Immers: de schoorsteen moest roken.

Onderhoud en renovatie

Aan het behoud van schoorstenen hangt een prijskaartje. Niet altijd is het bedrag (alleen) door de eigenaren op te brengen. Het eens in de twintig jaar te verrichten onderhoud kost 20.000 tot 30.000 euro. De prijs van een grondige renovatie bedraagt enkele tonnen.

Georg Hartong schatbewaarder van de Overijsselse boekcultuur

Geert Bekkering en Jan Hinke

Tot de grootste kenners van de Overijsselse cultuur behoort Deventenaar Georg Hartong. Basis van zijn uitgebreide historische en culturele kennis is zijn liefde voor het boek. Loopt de weg naar de beoefening van de regionale cultuur bij velen via de genealogie, bij Georg Hartong is het vertrekpunt de bibliofilie.

Protesterend student en spionerend militair

Georg werd drie dagen na de bevrijding van Deventer geboren. Al tijdens zijn gymnasiumtijd op het Geert Groote College werd de belangstelling voor oude geschriften gewekt. Vanaf ongeveer 1960 kwam hij regelmatig in het enige antiquariaat van wat nu Boekenstad Deventer heet, bij de uit Drenthe afkomstige Bertus Rozendal in de Nieuwstraat. “Wat heb ik van deze man veel geleerd - en van de mensen die bij hem in de winkel kwamen.” Georg verzamelde aanvankelijk ‘topografie’ in de ruimste zin van het woord. Pas toen hij in 1977 naar Enschede verhuisde, begon hij gericht te verzamelen (boeken uit de periode 1600-1900 die op enigerlei wijze iets met Overijssel te maken hebben).

In 1963 ging hij klassieke talen studeren in Utrecht. Dankzij het geven van bijlessen in Deventer ontstond een goede inkomstenbron, zodat hij mooie kaarten en boeken aan kon schaffen. Soms had hij van vrijdag tot dinsdag doorlopend bijlesleerlingen, wat zijn eigen studie natuurlijk niet echt ten goede kwam. Het waren bovendien roerige tijden op de universiteiten en zijn opstelling in de Instituutsraad werd door sommige hoogleraren niet op prijs gesteld. Dat werd hem bij mondelinge tentamens onomwonden te kennen gegeven, waarna hij maar stopte met de studie.

Wat wachtte was de militaire dienst. Daar hoorde hij van een cursus Russisch en besloot er aan mee te doen. Dat betekende in Harderwijk acht maanden lang acht uur per dag met veel talenpracticum. En elke week een toets, waarna de mensen met een onvoldoende direct konden vertrekken. “Achteraf was het een soort hersenspoeling”, zegt Georg. “Soms komen er nog zo maar hele teksten in het Russisch bij mij boven.”

Als officier van de militaire inlichtingendienst, tekende hij bij en ging in Eibergen bij de verbindingsdienst werken, in ploegendienst. Dat bood hem genoeg tijd om via de Dienst Welzijnzorg een studie Nederlands te volgen. Hij trouwde in 1973 met Joke en verhuisde naar Groenlo. Toen hij zijn studie Nederlands voltooide had en genoeg had gekregen van het

Titelblad eerste uitgave Overijsselse landrechten, Deventer 1559, door Melchior Winhoff uit Ootmarsum. Eerste boekpublicatie van een Twentenaar – bovendien in de streektaal.

Voor Georg Hartong zijn boeken het uitgangspunt.

afluisteren van de Russen in de DDR, viel in 1977 de keuze op woonplaats Enschede, om les te gaan geven aan de Catharina Mavo (nadien Ariëns College en Bonhoeffer College).

Docent, collectioneur en publicist

Vanaf de oprichting van een heemkundegroep in Groenlo in 1973 was hij er lid van. In 1963 was hij al lid geworden van VORG, de Vereniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis. In 1977, in Enschede, werd hij meteen lid van de Oudheidkamer Twente (OKT) en van de Stichting Historische Sociëteit Enschede Lonneker (SHSEL). Zijn kennissenkring groeide snel. In die tijd deed hij ook zijn verzameling regionale romans en jeugdboeken over aan de Provinciale Bibliotheek Centrale (PBC). Hij werd meteen gevraagd om in het bestuur plaats te nemen, als adviseur voor de Overijssel collectie, met de portefeuille acquisitie. Zo begon zijn jarenlange verbintenis met de PBC (te beginnen bij de PBC Oost in Borne). Hij zou 25 jaar deel uitmaken van het dagelijks bestuur. Zijn kennis van Overijsselse boeken in combinatie met een jaarlijkse provinciale subsidie van 20.000 gulden leidde in

de jaren '80 tot een spectaculaire aanschaf van nieuwe – en vooral oude – Overijsselse boeken. Ook zijn collectie van ruim 500 boeken over de Moderne Devotie kwam bij de PBC terecht; hij had er toen al voor gezorgd dat de schenking Mentink daar een plaats vond. Als een van zijn laatste wapenfeiten zorgde Georg er voor dat de prachtige privé boekenverzameling van Tjeenk Willink via de Overijsselse Bibliotheek Dienst werd aangekocht en zo zijn weg vond naar allerlei bibliotheken in de provincie.

Ook de cartografie mocht zich tot zijn belangstellingsgebieden rekenen. In de loop van de tijd wist hij een bijna complete verzameling kaarten van Overijssel te verwerven. Deze kaarten zijn nu grotendeels ondergebracht bij verschillende Overijsselse instellingen.

Een vruchtbare periode brak aan in 1982, toen Adriaan Buter en zijn Twente Academie zich in het PBC gebouw te Borne vestigden. De studiezaal werd daar het home van een zeer actieve gemeenschap, waar veel contacten werden gelegd en veel kennis werd uitgewisseld. Die stimulerende sfeer verhuisde bij de fusie in 1990 niet in die mate mee naar Nijverdal, maar kon later wel weer aangetroffen worden bij het

Van Deirse Instituut in het Elderinkshuis in Enschede, waar de Twente Academie met de OKT samen ging. Helaas heeft Twentse Welle deze broedplaats- en kruisbestuivingsfunctie rond een bibliotheek niet voortgezet, ondanks beloften van de toenmalige directeur.

Boeken, vertalingen en bibliografieën

Behalve verzameld en geadviseerd heeft Hartong in de loop der jaren ook geregeld gepubliceerd.

Meest artikelen, maar zo af en toe ook een zelfstandige publicatie, zoals *Paul G.F. Abels en Georg Th. Hartong (samenst.). Kom op verhaal in Overijssel ENSCHEDE; Van Achterberg, Brakman, Cremer tot De Zwaan; een literaire wandeling door Enschede; 1996.*

Vertalen deed hij eveneens. Zo werkte hij mee aan de vertalingen van *Revius' Daventria Illustrata (1651), boek 5 en 6, onder de titel: Licht op Deventer. (A.W.A.M. Budé, G.T. Hartong en C.L. Heesakkers (1995) en samen met Minke Tromp aan: Goede punten van Geert Grote, 2015.* Dit werk van Geert Grote was nooit eerder in boekvorm voor een groot lezerspubliek toegankelijk gemaakt.

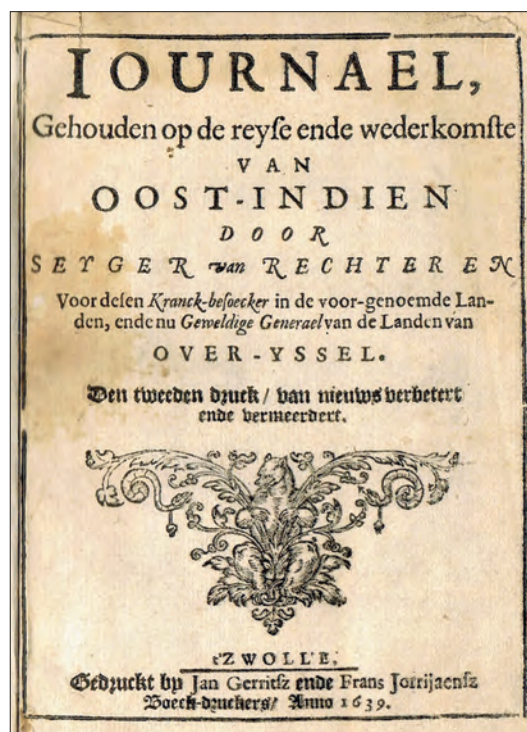
Als boekenliefhebber kon hij zich uitleven in bibliografieën zoals *Scripta Transisalana (Moderne Devotie, Joan Derk van der Capellen tot den Pol, etc.) 1986 e.v., een bibliografie van Staring, verschenen in J.C. Boogman, J. Harenberg, G. Krosenbrink, A. Schaars [red.]: A.C.W. Staring. Dichter en landman - Regionalist en nationalist, 1990 en Literatuursignalement Moderne Devotie, eerst verschenen in Overijsselse Historische Bijdragen 2007, later ook in Koen Goudriaan (red.), Vernieuwde innigheid. Over de Moderne Devotie, Geert Grote en Deventer, 2008.* Hartongs eigen collectie Staring boeken is later via een Amsterdams antiquariaat in zijn geheel bij de in Winterswijk geboren Gerrit Komrij terechtgekomen.

Tijdschriftartikelen, boekenleggers en vloeibladen

Maar zijn meeste pennenvruchten betreffen toch artikelen in tijdschriften, zoals in de Overijsselse Historische Bijdragen (OHB), Jaarboek Twente, 't Inschrien, en ook in Boekenpost waarin hij een hele reeks artikelen schreef over boekenleggers en hun vormgevers. Samen met zijn

vrouw verzamelde hij circa 75.000 boekenleggers. Daarnaast nog eens zo'n 5.000 vloeibladen. Dat leidde weer tot tentoonstellingen en lezingen, ook in het buitenland. En dat alles naast zijn volle baan als leraar in het arbeidsintensieve vak Nederlands.

Wat zijn publicaties in de OHB betreft, kan natuurlijk niet voorbijgegaan worden aan zijn *Overijsselse boekdrukkers en boekverkoopers in de zeventiende eeuw. 103e stuk (1988), p. 60 - 83.* Sinds hij weer in Deventer woont, volgden artikelen in de jaargangen 2013 tot 2015. In het themanummer Met andere ogen ... Reizen in Overijssel, 128e stuk (2013): *Deventer, van tussenstop tot reisdoel, p. 37-66* en een *Literatuurlijst p. 243-256*, in de Bijdragen 129 en 130 twee artikelen getiteld: *Van Overijsselse wapenkaart tot Overijssels adelstafereel p. 83-86.* Bovendien is hij sinds 2008 redactielid van de Overijsselse Historische Bijdragen. In het Jaarboek Twente verscheen 'slechts' *Familisme, het inspireert drie Scholtens tot schrijven. 35(1997), p. 39-42*, terwijl een hem typerend artikel in 't Inschrien was *Geschriften van Twentse predikanten, 15 (1983), p.42-44*, een

Journal Oost-Indien, uitgave 1639.

reactie op: P.H.A.M. Abels, Christianus ten Ham en een onbekend boekje uit Almelo, in: 't Inschrien 14(1982), p.66-67. In 2008-3 verscheen nog *H. M. Bruna, dominee en literator (1840-1906)*. p. 14-16.

Zijn eerste artikelen verschenen overigens enigszins verborgen in het personeelsblad van de PBC-O *Oost Oogst*. Daarin publiceerde hij regelmatig zijn boekenvondsten. Zoals over leerredenen van predikanten uit 'De Godsdienstvriend', een hulpmiddel voor het opstellen van een preek. Ook over predikanten zelf, zoals *de Ootmarsumse predikant-rector der Latijnse School Petrus Immink*. Maar vooral over de Eibergse dichter dominee Willem Sluiter (1627-1673), over wie hij ook een biografie schreef met complete bibliografie. In 2016 nog, schonk Georg een 'buitengewoon schaars'

Bekrompen levens-perk, uitgave 1747.

exemplaar van een bundel van Sluiter's zoon Johannes aan Museum De Scheper in Eibergen, dat eerder al veel boeken van Georg kreeg. Over stichtelijke lectuur publiceerde Hartong ook in het blad *Nadere Reformatie*. Het zou aanbeveling verdienen wanneer de artikelen van Hartong in *Oost Oogst* nog eens bibliografisch ontsloten zouden worden.

n Sliepsteen

Zijn meeste artikelen zouden echter verschijnen in *n Sliepsteen*, het kwartaalblad van de Stichting Historische Sociëteit Enschede Lonneker, van welk blad hij van 1994 tot 2003 ook eindredacteur was, als opvolger van Leo Nijkamp. Zijn eerste bijdrage uit 1989 over de vooroorlogse sleutelroman "*Hoog aan de wind*", *Sensatiezucht houdt 50 jaar stand*, vond zelfs in die tijd nog weerstand. De Enschedese textiel-fabrikanten moesten niet 'geprikeld' worden, vond de toenmalige redactie. Tenslotte kwam men tot het compromis, dat de 'sleutel' bij die roman niet in *n Sliepsteen* werd opgenomen, maar was af te halen bij antiquariaat *Kruimeltje*. Andere bijdragen van zijn hand in *n Sliepsteen* waren minder omstreten, zoals by: *Enschede 180 jaar geleden door de Kozakken bevrijd*; *Bert Schierbeek (1918 - 1996) overleden*. Schrijver van *het eerste Nederlandse experimentele proza*; *H.Ph. Kelder vertelt in De Wilde tuin (1907) boeiend verhaal / Sleutelroman over Enschedese textiel-fabrikanten ontdekt*; Ook zij schreven geschiedenis: *Hartman, Benthem en Ter Weele, Ter Kuile, Snuif, Buursink, Blonk en Buter. Historiografie van Enschede vóór 1968*. Maar ook: *Zorgen overschaduwden eeuwfeest PW-cricket. Moeilijke tijden voor cricket buiten de Randstad*, een reminiscentie aan zijn levenslange betrokkenheid bij cricket, zowel bij het Deventer UD als het Enschedese PW, zowel als speler als ook als bestuurder, waarvoor hij blijkbaar ook nog tijd had. Hij is zelfs begin jaren '90 nog secretaris van het Ariëns Comité geweest, maar dat werd hem na drie jaar toch echt te veel.

Verzamelen, catalogiseren en taxeren

Zoals we al zagen: de basis van zijn publicitaire arbeid was zijn bibliofiele arbeid: het verzamelen en catalogiseren van gedrukte historische boeken. Van 1977 tot 2009 woonde Georg in

Twente en richte zijn verzamelhobby zich vooral ook op Twentse drukken. Maar aangezien er pas sinds 1820 Twents drukwerk werd uitgegeven, te beginnen door Sommer in Almelo, is het collectioneren daarvan nog wel een keer te doen. Georg heeft immers 1900 als eindtjdstip gesteld. Hij kan dan ook zeggen dat hij met Twentse drukken nu wel zo'n beetje klaar is. Daar zitten dan bovendien nog een heleboel gelegenheids-gedichten onder, soms ook in het Twents. Er werden toen zeer lange lofgedichten geschreven, onder andere voor de patriot Van der Capellen tot den Pol.

Tijdens boekenmarkten aan de Museumlaan rond 2009 was Georg aanwezig om oude boeken, kaarten enzovoort te taxeren. Hij deed dat ook regelmatig bij het Enschedese antiquariaat *Kruimeltje*. In de loop van de jaren heeft hij tien tot vijftien echt zeldzame exemplaren in handen gehad, zegt hij. Oud en zeldzaam wil niet altijd zeggen duur, stelt Georg, maar hij probeert dan wel zo'n boek in een openbare collectie te krijgen. Op basis van 50 jaar ervaring weet Georg waar hij over praat; boekhandelaren vragen vaak zijn mening. Maar het antiquariaat is erg veranderd, sinds het internet populair is geworden. Niet meer dagen lang zoeken, de geur van oude boeken opsnuiven en ondertussen interessante gesprekken hebben. Het betekent nu een zoekopdracht intypen en de goedkoopste aanbieding kiezen. Daardoor zijn veel antiquariaten verdwenen. Die winkels hadden van ouds heel veel 'dood kapitaal' op de planken staan en een geringe liquiditeit. Dat kan onder de huidige omstandigheden vaak niet meer uit. Zijn kennis en ervaring brengen hem in allerlei onverwachte situaties. Zo vormt hij met Anne van der Meiden de jury van De Geert Groote prijs: voor diegene die het gedachtegoed van de Moderne Devotie het meest promoot en nieuw leven inblaast.

Afstoten en onderbrengen

Sinds zijn terugkeer naar zijn geboortestad Deventer is het vizier van zowel zijn schrijverschap als zijn boekenbelangstelling gericht op deze IJsselstad. Hiervan profiteren vooral het Jaarboek Deventer en de Overijsselse Historische Bijdragen als ook de Stads- en Athenaeumbibliotheek (SAB). Deze laatstge-

noemde instantie heeft inmiddels een aantal schenkingen van Hartong mogen ontvangen. Hij is immers in het stadium gekomen, dat hij ook om leeftijdsredenen zo veel mogelijk wil afstoten. Daarbij komt het er op aan dat zijn privé verzameling een goede bestemming krijgt. Al in 1991 verkocht Georg (tegen marktconforme prijzen) 1200 boeken uit zijn Overijssel collectie aan de Athenaeumbibliotheek aan Het Klooster, waarvan 70% nieuw was voor de bibliotheekcollectie. In 2013 en 2016 schonk hij nog eens 1300 oude boeken, allemaal nieuw voor de bibliotheek, zodat de Hartong-collectie daar nu uit ruim 2.500 boeken bestaat. Het gaat om een kapitale schat aan informatie over het literair en boekhistorisch erfgoed van Overijssel uit de periode 1600-1950.

De collectie-Hartong bestaat vooral uit drie categorieën: Boeken gedrukt in de provincie Overijssel; Overijsselse literatuur, dat wil zeggen ofwel werken afkomstig van Overijsselse auteurs, ofwel literatuur waarin Overijssel een rol speelt; Overijssels stichtelijk werk. De verzameling bevat verder een beperkt aantal handschriften alsmede oude Overijsselse kinderboeken en historische volks- en kinderprenten. Daarnaast veel gelegenheidspoëzie en redevoeringen, meest door predikanten en onderwijzers. Naast de reeds genoemde categorieën is er ook veel werk van A. Moonen, R. Feith, A.C.W. Staring en J. van Vloten, en verder almanakken, overheidspublicaties, evenals vroege Kluwer-drukken. Behalve Deventer en Zwolle is in het bijzonder Almelo als drukkersstad goed vertegenwoordigd.

Toch is hij niet alleen maar aan het afbouwen, hij blijft zo veel mogelijk actief. In 2018 herdenkt Deventer haar 1250-jarig bestaan. Hoewel hij de claim van het jaar 768 als stichtingsjaar maar een flinterdun verhaal vindt, zal hij wel betrokken worden bij het feest, dat dit jaar uitgebreid gevierd gaat worden, met o.a. een tentoonstelling over het Deventer boek.

Onlangs wist hij nog beslag te leggen op 16 van de 17 nummers van 'OS van AS', van Anna Scholten, waarvan maar 1 compleet exemplaar van 17 nummers bekend is, in de UB Amsterdam! Moeten zijn 16 nummers naar de Athenaeumbibliotheek of naar Twente? Hij weet het nog niet....

► **Atheneumbibliotheek blij met schenkingen Georg Hartong**

Verzamelaar geeft het weer weg

Als scholier struinde Deventenaar Georg Hartong (81) al langs de antiquariaten in zijn geboortestad. Kocht wat hem interessant leek. Totdat hij besloot gericht te gaan verzamelen. De **Atheneumbibliotheek** in zijn woonplaats spint er nu al 25 jaar garen bij.

Peter Leunissen
Deventer

Op zich is de boekenkast in de huiskamer van Georg Hartong niet eens heel groot. Maar wel propvol. En trouwens, gandeweg het gesprek, blijken overal wel voorbeelden van zijn verzamelwoede aanwezig. Op de tafels, de grond, de slaapkamers. „Het huis is mis-schien wel wat te klein zegt hij, in zijn appartement aan de Mei-boomstraat. Maar goed, zoveel koop ik niet meer.”

Veertig jaar geleden besloot hij het verzamelen wat meer te kanalisieren. „Ik ben me aan teleggen op boeken die een relatie met Overijssel hebben. Die over de pro-

▲ „Het was deze week 25 jaar geleden dat ik de bibliotheek de eerste boeken gaf. Vandaar dat ik besloot nog maar een schenking te doen. Mijn laatste, denk ik”, zegt Georg Hartong. FOTO RONALD HESBINK

Hartong bezocht antiquariaten, beurzen en gebruikte later het internet om boeken te vinden. Zijn naam als verzamelaar groeide.

„Op een gegeven moment word je ook benaderd of leggen antiquariaten boeken voor je opzij. Dan komen ook de bijzondere dingen tot je. De een niet te bibliotekalen

pakt een klein boekje uit de kast-een gedichtenbundel van Jacobus Revisus, de Overijsselse Sangen en Dichten. Het is uit 1630. Ik schonk een exemplaar hiervan al aan de Atheneumbibliotheek, maar heb het zelf toch ook maar weer aangeschaft. Ik verzamel, om-

voorbeeld een vertaling van een van de bekendste werken van de begaafde Deventer theoloog en schrijver Jacobus Revisus: Daventria Illustrata. Hartong. „In mijn werkende leven was ik docent klassieke talen en Nederlands. Dus het vertalen ging me gemak-

Heel veel bedrijven gaven ze weg. Op de voorkant een mooi plaatje, op de achterkant informatie over het product of het bedrijf.” Hij slaat een verzameltas open met honderden boekenleggers uitgegeven door chocoladefabrikanten. Prachtige kleurrijke afbeeldingen, die de stijlen van de tijd waarin ze verschenen illustreeren. „Maar ja, wat moet ik er mee. Ik heb ze aan de universiteitsbibliotheek van Amsterdam willen schenken. Maar die hadden geen geld om de collectie te ontsluiten. Ach ja. En verkopen. Ik heb daar niet zoveel zin in.”

Vloei-bladen

En dan heeft hij ook nog een collectie vloei-bladen. In die tijd van de kroontjespen populair om het geschrevene te deppen en zaden- of vlekken te voorkomen. Vaak op de achterzijde ook voorzien van reclameteksten. Vijftienduizend stuks heeft hij ervan.

In 1991 schonk Hartong een deel van zijn collectie aan de bibliotheek. „Ik vind het belangrijk dat dit cultureel erfgoed behouden blijft. Vandaar.” En daar Hartong bleef verzamelen, volgde na de eerste gift er meer. De collectie Hartong telt nu ongeveer 2500 titels. Hartong. „Het was deze week 25 jaar geleden dat ik de bibliotheek de eerste boeken ten geschenke gaf. Vandaar dat ik besloot nog maar een schenking te doen. Honderd boeken, waarvan veertig die nog nergens in een bibliotheek

Scan van een deel van een artikel in de Stentor. De leeftijd van Hartong wordt daarin abusievelijk 10 jaar te oud gesteld.

Historisch onderzoek zal hij zeker nog niet opgeven. Op zijn computer heeft hij nog materiaal staan, dat door zijn aard niet erg geschikt is om te publiceren voor een groot publiek, maar dat wel voor een kleine groep zeer belangrijke informatie bevat. Bijvoorbeeld over *Drie eeuwen Overijsselse schoolboeken 1550-1850*. Wie heeft daar nou een goed overzicht van? En wat valt daar geen fraaie dissertatie mee te schrijven! Toch kan hij het maar moeilijk op een goede plek krijgen. Georg betreurt het, dat ook gerenommeerde tijdschriften tegenwoordig eerder kiezen voor 'sexy' dan voor degelijk informatie.

Schatbewaarder

Hij zit duidelijk in de levensfase om de balans op te maken. Het is allemaal wat dubbel. Enerzijds zou hij nog van alles willen aanpakken, anderzijds wordt hij steeds slechter ter been en komt hij het liefst zo min mogelijk zijn huis uit. In 2016 verloor hij zowel zijn vrouw als een zoon

aan de gevreesde ziekte ALS. Lange tijd was hij toen mantelzorger en kwam hij niet toe aan zijn Overijsselse hobby's.

Op de eerste plaats voelt hij zich schatbewaarder van het historische Overijsselse gedrukte boek, vervolgens ook geïnteresseerde in de Oost-Nederlandse boekdrukgeschiedenis. Het doet hem zichtbaar goed dat hij het waardevolle Overijsselse boek heeft kunnen behoeden voor verdwijning en verkwanseling en dat hij het een goed onderdak heeft kunnen bieden. Hij denkt er nu ook over om zijn Twentse periode af te sluiten, na ruim 40 jaar lidmaatschap van de Oudheidkamer. Het 50-jarig jubileum van De Historische Sociëteit Enschede Lonneker dit jaar zou een mooie markering kunnen zijn. Het zal wennen worden voor de Twentse heemkundewereld om het te moeten stellen zonder de stimulerende en vakkundige inbreng van Georg Hartong.

Arnold Gorter, schilder van het Oost-Nederlandse landschap

Wim H. Nijhof

.....
'Een biografie van Arnold Gorter zal moeten beginnen met aandacht voor zijn moeder, die hem de liefde voor de natuur bijbracht en de eerste beginselen van het schilderen, samen met een eerste begrip van kunst.' Zo begint Paul Gorter het levensverhaal van zijn vader, de schilder van het Oost-Nederlandse landschap.[1]

Arnold Gorter was een ras-Tukker. In 1866 in Ambt Almelo geboren, in de landelijke omgeving van de Bornsestraat, toen nog op grote afstand van de stad. Met zijn vriendjes zwierf hij door de omgeving van het Nieuwland en Nijrees en het boerenland van Bolkshoek en Wateregge, genietend van de toen nog ongeschonden natuur.[2] Na zijn Twentse schooljaren verhuisde Arnold naar Amsterdam, waar hij in oktober 1887 de MO-akte tekenen haalde. Zijn vader had er sterk op aangedrongen eerst deze studie af te maken, want de akte gaf

enige zekerheid dat Arnold een belegde boterham kon verdienen. Zonder toelatingsexamen werd hij daarna toegelaten tot de Rijksakademie voor Beeldende Kunsten. Hij bleef er echter niet lang, want hij had zoveel over de theorie van de beeldende kunsten gehoord en gelezen, dat hij sterke behoefte had gekregen buiten in de natuur te schilderen. Daaraan besteedde de Rijksakademie geen aandacht. Twee jaar hield Arnold het vol, de praktijk riep, de natuur wachtte.

Jongste zoon Hans Paul Gorter (1914-2001)

Van enige Amsterdamse vrienden van Arnold Gorter kreeg het Rijkmuseum Twenthe in Enschede dit Winterlandschap cadeau.

sprak over hem tijdens de opening van de tentoonstelling De andere Gorter in het Drents Museum in Assen in 1984:

“De diepe indrukken, die mijn vader in zijn jeugd opdeed, zijn bepalend geweest voor zijn blijvende liefde voor het landschap van Oost-Nederland, zoals zich dat manifesteerde in Twente, Drenthe en de Gelderse Achterhoek. [...] Het is begrijpelijk dat hij allereerst rondzwierf door zijn geboorteland Twente, waar vooral het landgoed Twickel bij Delden en de omgeving van Denekamp hem inspireerden. [...] Men bedenke bij dit alles, dat hij aan het einde van de vorige eeuw in Twente en Drenthe nog een landschap aantrof van een harmonie en een verscheidenheid, waarvan wij ons nauwelijks meer een voorstelling kunnen maken.”

Hans Paul Gorter memoreerde dat zijn vader aan het einde van zijn leven – hij stierf in 1933 – nog moest meemaken dat veel van de bevallig kronkelende, levende beken, die hij zo graag schilderde, plotseling door werkverschaffingsprojecten waren omgetoverd tot ziellose kanaaltjes. Als voorbeeld noemde hij de Buurserbeek, die in de jaren dertig werd gekanaliseerd, ondanks de felle weerstand van velen.

Gezusters Van Heek

Arnold Gorter gaf privé lessen. Twee van zijn leerlingen waren dochters van Gerrit Jan van Heek, de machtige en rijke industrieel in Enschede, Gus en Bertha, overigens achternichten van Gorter.[3] Over de contacten tussen Bertha van Heek en Gorter is veel bekend geworden, omdat veel brieven die Gorter haar schreef, bewaard zijn gebleven. De schriftelijke lessen die hij aan Bertha gaf, waren vooral beschouwingen over de samenhang van kunst en natuur en beoordelingen van werk dat de zussen op hun atelier – de zolder van het Van Heekshuis – of in de vrije natuur hadden gemaakt. Deze tekeningen, aquarellen en olieverschetsen stuurden ze op naar Gorter, die dan antwoordde met lovende, kritische, leerzame opmerkingen.[4] Op 11 juli 1897 schreef Arnold Gorter een brief aan Bertha - vermoedelijk was het de eerste keer – over een buitenstudie die ze had opgestuurd:

Arnold Gorter in zijn atelier (1922).

“Ik zal dan maar beginnen met het lenteland-schapje met bloeiende vruchtboompjes. Hier zit veel aardigs in. De opvatting en wijze van schilderen is goed – alleen wat vluchtig, niet ernstig genoeg. De kleur van de lucht tegenover de bloesem te sterk contrasterend, het blauw niet etherisch, niet licht genoeg. Dit kan sterk blauw zijn, zonder zo massief te zijn. De takken zijn de donkere partijen, eenigszins violet. Diep, blauw violet. De grijzen spelen buiten steeds de hoofdrol. Overal in ’t zand, in de stammen, in de lucht, in de groenen, alles is doorregen met fijne violette grijzen en nergens mag iets geheel zwart worden, dan blijft het warm bruin of violet van kleur.” [5]

Bertha kreeg ook lessen in de praktijk. Gorter en zij spraken dan af om samen bij Delden, of in het dichterbij gelegen Azelo te gaan schilderen. Op Het Stroot was hij enige keren te gast en daar had Gerrit Jan hem ook eens ontmoet. Ook troffen ze Gorter enkele keren als hij in Carelshaven in Delden logeerde om in de omgeving te schilderen en te tekenen. Gorter bracht vaak in het voorjaar enkele weken door in Twente, in Ambt

Almelo, zijn geboorteplaats, waar zijn vader en moeder woonden. Na hun overlijden verbleef hij het liefst in het tamelijk voorname Carelshaven in Delden of in Dinkeloord bij Denekamp, met rondom de Twentse natuur. In het dorp aan de Dinkel, een schilderachtig stroompje dat de grens van Twente markeerde, had hij eind jaren negentig van de negentiende eeuw verschillende schetsen in zijn geboortestreek gemaakt, onder meer een dorpsilhouet met de kerk van Denekamp, erg schetsmatig; vermoedelijk was het een voorstudie van een schilderij, een gezicht op het dorp. Dominant is de laatmiddeleeuwse rooms-katholieke, nog steeds bestaande Sint Nicolaaskerk.

Landschapsschilder Arnold Gorter zag de talenten van Bertha van Heek en inspireerde haar, spoorde haar en zus Gus aan schilderijen te gaan bekijken, concerten en toneeluitvoeringen te bezoeken, maar:

“Boven alles staat echter de heerlijke, reine natuur; maar om die natuur fijn en teer te zien en te voelen, is vaak een hooggestemd ontwikkeld hart voor nodig. Ontbreekt dat, dan kan de meest ontwikkelde techniek niet in de plaats treden voor deze uitingen, wat het hoogste en heiligste in ons is.”

Had broeder Jan Herman van Heek, ook fabrikant in Enschede, aanvankelijk een wat terughoudend oordeel over werk van zus Bertha, later moest hij dat laten varen: “Want gaf men haar in alle rust de gelegenheid, dan kon zij de prachtigste landschappen en interieurs weergeven en dikwijls sprekend gelijkende portretten maken.” [6]

Koningin Wilhelmina

Arnold Gorter ontwikkelde zich tot een in zijn tijd vermaarde landschapsschilder met een voorkeur voor Oost-Nederlandse motieven. Vooral vond hij inspiratie in verstilde natuur waarin elke dynamiek ontbrak. Het ging Gorter vooral om de weergave van de natuur in al haar veranderende verschijningsvormen en steeds wisselende nuances bij dag, schemering of nacht. Gorter verkreeg nationale en internationale waardering vooral na 1910, toen zijn Winterlandschap een gouden medaille verwierf op de Parijse Salon. Begin jaren twintig werd hij enkele

keren op Paleis Het Loo ontvangen door koningin Wilhelmina, zelf een niet onverdienstelijk schilderes.[7] Wilhelmina had zich na de vier enerverende oorlogsjaren 1914-1918 op de teken- en schilderkunst geworpen. In het voorjaar van 1922 maakte Gorter met haar en enige andere kunstenaars een studiereis naar Noorwegen, met een schip van de Rotterdamse Batavierlijn.[8] Hij schilderde er diverse Noorse werkstukken, die een bijzondere plaats innemen in zijn oeuvre, omdat ze allemaal scherp en precies in helder coloriet zijn weergegeven. In veel van zijn werken voeren de aardkleuren bruin, groen en grijs de boventoon.

Boerderij tussen beuken, maakte Gorter in 1890. Collectie van het Rijksmuseum Twenthe.

Winterlandschap voor Rijksmuseum Twenthe
Arnold Gorter overleed in 1933, op 16 september, in zijn huis aan de Pieter de Hoochstraat 30 in Amsterdam. Drie jaar na zijn dood voerden Amsterdamse vrienden, vooral om zijn weduwe financieel te ondersteunen, actie om een schilderij aan te kopen, dat bestemd zou zijn voor het Rijksmuseum Twenthe in Enschede. Negentien Amsterdamse notabelen vormden een comité van aanbeveling, dat de honorair directeur van het museum, Jan Herman van Heek, liet kiezen uit vijf werken van Gorter, een landschap met koeien, een sneeuwlandschap bij maanlicht, een sneeuwlandschap ook bij maanlicht maar een kleiner formaat, en een groep van vier kleine Twentse landschappen (elk 25 x 40 cm.) en een groter Twents landschap. Van Heek en zijn raadgevers, de conservatoren prof.dr. K.H. Westendorp en Ko van Deirse, kozen na enig wikken en wegen een Twents winterlandschap,

Het liefst schilderde Bertha van Heek landschappen.

128 x 158 cm, berijpte bomen op besneeuwde oevers van een beek.[9] Hiermee ging een lang gekoesterde wens van Jan Herman in vervulling, want de Haagse School was niet vertegenwoordigd in de collectie van het museum. Het kleurige schilderij, gemaakt in de omgeving van Almelo, een boerderij, bleek uit Gorters vroege periode te zijn. Het was gedateerd, wat slechts sporadisch voorkwam. Veelal gaf hij zijn werken geen datum mee. Het Rijksmuseum Twenthe bezit drie werken van de Twentse schilder, het cadeau van Gorters Amsterdamse vrienden, dat de schilder omstreeks 1890 heeft gemaakt, een ongedateerd schilderij van een boerderij tussen beuken, en een olieverf op paneel van kasteel Twickel, dat hij omstreeks 1900 schilderde.[10]

Twee zussen van Gerrit Jan jr., Bertha en Gus, kregen schilder- en tekenles van Arnold Gorter. De foto is gemaakt in het Van Heekshuis in Enschede, op 5 maart 1900, in hun atelier op de zolder.

Weidse Wereld van Woudlooper

Op handen is de publicatie van Wim H. Nijhofs jongste boek, het levensverhaal van de Enschedese textielabrikant Gerrit Jan van Heek jr (1880-1958). De titel, de Weidse Wereld van Woudlooper, verwijst niet alleen naar de hartstocht van Van Heek, de jacht, ook naar zijn grote buitenlandse reizen, zowel zakelijk als privé. Hij was een verwoed verzamelaar van kleurrijke schilderijen van de jacht, het wild, de pracht van de natuur. In het boek besteedt de auteur veel aandacht aan kunstenaars, uit Twente en elders, die de Oostendorper Molen en het omringende natuurschoon van Het Lankheet, Van Heeks landgoed in Haaksbergen, tot onderwerp kozen.

Noten

1. Paul Gorter, A.M. Gorter (1866-1933). Schilder van het Oost-Nederlands landschap, Zutphen, 2011, 7.
2. Hans J. Kobes, A.M. (Arnold) Gorter (1866-1933), www.wieswieinoverijssel.nl
3. Gorter, o.c., 24. Jan van den Dungen, Vrouw zonder land. Levensschets van Bertha Jordaan van Heek, Enschede, 1993. Paul Gorter schrijft in een voetnoot: 'Anders dan je zou verwachten zijn in deze biografie nauwelijks schilderijen van haar afgebeeld.'
4. Gorter, o.c., 24.
5. Gorter, o.c., 24-25. In het boek van Paul Gorter staan lange citaten uit brieven, die hij aan de gezusters Van Heek stuurde. Gorter publiceert ze compleet, op de pagina's 24-28.
6. Van den Dungen, o.c., 50-51.
7. www.wieswieinoverijssel.nl
8. Cees Fasseur, Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas, Amsterdam, 2003, 45.
9. Catalogus van de tentoonstelling van werken van Arnold Marc Gorter in het Rijksmuseum Twenthe, van 17 november tot en met 13 december 1983.
10. Zie informatie over collectie van het Rijksmuseum Twenthe, www.rijksmuseumtwenthe.nl

Relatie tussen bouwhistorie Plechelmus en Hunenburg

Dick Schlüter

Op de Hoge Hunenburg heeft een stenen bouwwerk gestaan. Getuigen zijn de restanten van het fundament en vondsten van tufsteen en Bentheimer zandsteen. Wanneer is dit prestigieuze gebouw tot stand gekomen? Waar is het kostbare sloopmateriaal gebleven? Als uitkomst van mijn zoektocht naar dit materiaal ga ik in op de bouwhistorie van de Plechelmuskerk in Oldenzaal en het stenen bouwwerk op de Hoge Hunenburg. Ik zie een relatie.

Uit het promotieonderzoek van Herman Lenferink komt naar voren dat bisschop Hartbert van Bierum (1139 – 1150) de opdrachtgever was voor de bouw van de Plechelmus. (2) Lenferink noemt de bouw van de basiliek – destijds een immens bouwproject – een project om het prestige van de bisschoppelijke macht in Twente te onderstrepen. Naar mijn mening geldt dit niet alleen voor de kerk in Oldenzaal maar ook voor de bouw van de Hunenburg. Om die reden is het goed om beide projecten in hun politieke context nader te beschouwen.

De elfde en met name de twaalfde eeuw zorgden voor veel conflicten tussen de twee partijen Welfen en Staufen/Ghibellijnen. Deze Investituursstrijd had niet alleen invloed op de troon van het Duitse rijk, maar ook op de benoemingen van de bisschop van Utrecht, die tevens rijksvorst was. De tegenstellingen brachten met zich mee dat een centraal bestuur regelmatig ontbrak, waardoor veel speelruimte ontstond voor de (kerk)vorsten en de hoge zowel als de lage adel om te proberen hun bezit

Bentheimer zandsteen op het erf van Zeisenjan op de Lage Hunenburg in Volthe, waarschijnlijk afkomstig van de in 1216 gesloopte woontoren.

te vergroten. Een veldtocht van Otto II van Rhieneck in 1140 – de familie Van Rhieneck had niet alleen bezittingen langs de Rijn maar was ook eigenaar van het allodiale (3) leengoed Bentheim – past naadloos in dit krachtenspel. Maar getuige de in 1232 geschreven Narracio werd Otto II in de omgeving van Ootmarsum verslagen door ministerialen (4) van de bisschop van Utrecht. (5) Doel van Van Rhieneck was waarschijnlijk de in mijn theorie veronderstelde hoofdhof op de plek van de rond 1160 gerealiseerde Hunenburg. Op de hoofdhof waren voorraden aanwezig waarmee Van Rhieneck zijn manschappen tijdens de veldtocht kon voeden.

Bentheim onder de kromstaf

Na zijn nederlaag bij Ootmarsum werd Otto II als gevangene overgebracht naar Utrecht. Onder druk van zijn vader Otto I en zwager Dirk VI van Holland kwam hij weer vrij. Maar de familie Van Rhieneck werd wel gedwongen om hun allodiale leengoed aan bisschop Hartbert over te dragen. Otto II kreeg als leenman Bentheim vervolgens uit handen van de bisschop terug. In 1149 werd hij in het Rijnland vermoord. (6) Zijn vader stierf een jaar later. Sophia – de zuster van Otto I die gehuwd was met Dirk VI van Holland – was vanaf dat moment de erfdochter. Een voor de verdere historie van Twente belangrijke (politieke) ontwikkeling die zich al spoedig deed gelden.

Bisschop Harbert liet zich volgens de Narracio op het burchterrein in Bentheim 'een huis en een kapel' bouwen om zo zijn status als leenheer van Bentheim tot uitdrukking te brengen. (7) Belangrijk voor de bouw van de Plechelmus zowel als de woontoren in Volthe – in mijn theorie rond 1160 – was dat de bisschoppen van Utrecht de beschikking kregen over de

steengroeven bij Bentheim. Dit gaf het Oldenzaalse kapittel en de bisschop de mogelijkheid om bij de bouw van de Plechelmusbasiliek rond 1145 op grote schaal gebruik te gaan maken van dit bouw materiaal. Hoewel er na de nederlaag van Otto II in 1140 geen gevaar meer vanuit Bentheim te duchten viel, had de bisschop nog wel te maken met de graven van Gelre en Kleef. Burchten bewaakt door ministerialen en ridders bleven om die reden belangrijk in onder andere Twente. Dit zorgde rond 1160 voor de uitbouw van de veronderstelde bisschoppelijke hoofdhof tot een volwaardig kasteel bestaande uit een stenen woontoren op de hoofdburcht en een voorburcht. De historie van de bouw van de Plechelmus is daarbij van belang.

Zandsteen en vakmensen

Bisschop Hartbert stimuleerde na 1141 de export van Bentheimer zandsteen als bouw materiaal naar omliggende regio's. Voor het verwezenlijken van de imposante Plechelmusbasiliek is niet alleen deze steensoort belangrijk geweest maar ook het ter beschikking hebben van vakmensen en het nodige kapitaal. De relieken van Sint Plechelmus werden vanaf 954 in Oldenzaal bezocht door pelgrims en leverden vanaf die tijd de nodige inkomsten op. Daarnaast beschikte de bisschop over inkomsten uit erven (8) en domeingoederen. Er was dus sprake van kapitaal om de complete nieuwbouw te bekostigen. Maar waren er ook vaklieden en bouwheren voor de Plechelmus en rond 1160 de Hunenborg beschikbaar?

Bloembak bij de familie Kemna in Mander. Het zandsteen is afkomstig van boerderij De Steenhof in Rossum.

Lenferink brengt de Plechelmus qua romaanse architectuur in verband met stenen kerkenbouw in Saksen. Hij noemt daarbij Quedlinburg (gereed 1129), Idensen (gebouwd rond 1130), Hochelten (het schip wordt gewijd in 1129), klooster Freckenhorst (gewijd in 1129) en Königsutter (1135-1150 bouw van schip en noordbeuk). In Utrecht zelf werd in 1140 de Mariakerk gewijd. Nu verschillende van deze grote projecten waren afgerond of in de eindfase verkeerden waren er na 1140 de nodige vakmensen en bouwheren beschikbaar ten gunste van het realiseren van de in verhouding groot-schalige plannen in Oldenzaal! Lenferink neemt op basis van de versiering aan dat er in Oldenzaal zelfs vakmensen uit Lombardije een bijdrage hebben geleverd.

Intussen was er ook enige ervaring opgedaan met Bentheimer zandsteen als bouw materiaal. Voor die tijd werden ijzeroerblokken, uit de Eifel geïmporteerde tufsteen en natuursteen gebruikt. Kloostermoppen, oftewel uit leem of klei gebakken steen, kwam pas in de dertiende eeuw als bouw materiaal in gebruik. Bentheimer zandsteen werd voor 1100 op kleine schaal gewonnen om doopvonten, grafstenen, slijpstenen, maalstenen, wegkruizen en funderingen te maken. Voor opgaande muren van kerken en kastelen kwam het materiaal pas in de eerste helft van de twaalfde eeuw in gebruik. De kerk van Ohne (twaalfde eeuw) en de kloosterkerken van Weerselo (1150) en Wietmarschen (1155) zijn naast de Plechelmus eveneens vroege voorbeelden van het gebruik van Bentheimer zandsteen.

Na het overlijden van bisschop Harbert in 1150 is het werk in Oldenzaal voortgezet door zijn opvolgers. Volgens Lenferink was de kerk (zonder toren!) rond 1180 gereed. Lenferink: "Het was een symbool van macht, legitimatie en representatie" Vervolgens was er volgens hem sprake van een bouwstop. Met de bouw van de toren en het westkoor is naar zijn mening pas na 1215 begonnen. In relatie met de historie van de Hunenborg zijn dit belangrijke gegevens.

Bisschop Godfried van Rhenen

Met bisschop (1156 - 1178) Godfried van Rhenen krijgt het bisdom weer een krachtpatser aan het roer die de Welfen is toegegaan. Deze

bisschop moest zich net als zijn voorgangers te weer stellen tegen aanspraken van de graven van Holland, Gelre en Kleef op zijn wereldse bezittingen. Dit resulteerde bij Van Rhenen niet alleen in het afbouwen van de Plechelmus in Oldenzaal als symbool van zijn macht in Twente maar ook in de bouw van verschillende bisschoppelijk kastelen in het Nedersticht (De Horst, Woerden en Montfoort) en het Oversticht (Vollenhove). In mijn theorie is deze bisschop rond 1160 ook verantwoordelijk geweest voor de eerste (!) bouwfase van de Hunenborg als kasteel. De reden voor de bouw heeft naar mijn mening te maken gehad met een betere beveiliging van de aanwezige hoofdhof, het inrichten van een residentie voor de schout en rentmeester van Twente zowel als het realiseren van een logistiek verzamelpunt ten gunste van het vervoer van de Bentheimer zandsteen als de aanvoer van voedsel voor de bouwploegen in Oldenzaal. Via zijn schout en de belangrijkste hofmeier – in wezen de rentmeester van de bisschop voor Twente – kreeg Godfried van Rhenen meer greep op de voortgang van het grootschalige bouwproject in Oldenzaal. Volgens Lenferink is eerst het fundament gerealiseerd. Dit was in wezen het ruwe werk waarbij veel natuursteen werd gebruikt. Voor het opgaande muurwerk bestaande uit Bentheimer zandsteen en het aanbrengen van de ornamenten oftewel het fijne werk zullen veel meer mensen nodig zijn geweest die naast onderdak ook van voedsel moesten worden voorzien. Naar mijn mening heeft de aanwezigheid van vakmensen in Oldenzaal zowel als de instabiele politieke situatie door de Investituurstrijd bij Van Rhenen en zijn adviseurs in Twente de doorslag gegeven om een stenen woontoren in Volthe te bouwen. Een bewijs voor de aanvang van de bouw rond 1160 is voor mij de vondst van twee fragmenten bouwhout in 1994 tijdens het graven van profielsleuven in de gracht om de voormalige hoofdburcht. De dendrochronologische datering leverde als uitkomst tussen 1153 en 1161 op en dit spoort met mijn theorie. Het onderzoek van archeologe Ellen Vreenegoor leverde ook nog andere interessante gegevens op. (9)

Stenen woontoren

Zo kwam naar voren dat er niet alleen sprake is geweest van een fasering met betrekking tot de woontoren, maar ook in de aanleg van het grachtenstelsel. Vreenegoor stelde namelijk vast dat er aan fase 1B zeer waarschijnlijk een oudere fase (1A) vooraf is gegaan. Deze kon echter door gebrek aan vondsten niet precies worden gedateerd. Als de Hunenborg mede bedoeld is geweest om een organisatorische en qua voedselvoorziening logistieke functie in relatie met de bouw van de Plechelmuskerk te vervullen dan lijkt dit de verklaring te zijn voor het relatief grote oppervlak van zowel de hoofd- als de voorburcht. In tegenstelling tot een mottekasteel is er in een tweeledige

Zandsteen op De Steenhof bij Rossum, mogelijk van de Hunenborg.

ringwalburcht genoeg (beschermde) ruimte voor opslagplaatsen en voor paarden en wagens. In de motivatie voor de bouw zal ook de ligging aan een doorgaande route zowel als de grens van de twee delen waaruit Twente van oudsher bestond hebben meegespeeld. Daarmee gaf de bisschop expliciet aan dat hij niet alleen de handelsroute wilde controleren. Ook benadrukte hij zo dat beide delen van Twente belangrijk voor hem waren en samen zijn leengoed vormden.⁽¹⁰⁾ De stenen toren gaf uiteraard de schout en de belangrijkste hofmeier van Twente ook het nodige prestige. Vanwege de oplaaierende vijandschap tussen de bisschop en het grafelijk huis Holland was de aanleg van de versterking in Volthe ook een strategisch verstandige zet. Floris III van

Holland (circa 1140-1190) oefende namelijk druk op de bisschop uit om het Bentheimse leen terug te geven. De symbolische aanwezigheid van de bisschoppen van Utrecht op het burcht-terrein van Bentheim in de vorm van een huis en een kapel zal de grafelijke familie – een van de aanzienlijkste adellijke geslachten in de Nederlanden zowel als in het Duitse rijk – een doorn in het oog zijn geweest. De familie kreeg daarbij steun van keizer Frederik I van Hohenstaufen, bijgenaamd Barbarossa (1155 – 1190). De bouw van stenen vuisten in de vorm van de verschillende kastelen in Nedersticht en Oversticht was het antwoord van de rijksvorst. Helaas maken de Narracio noch andere bronnen melding van de bouw van de burcht in Volthe zowel als die van Lage, die mogelijk ook rond 1160 is gerealiseerd vanwege de aanspraken van het grafelijk huis Holland.

Twee bouwfases

Getuige de opgravingplattegrond en de conclusie van Holwerda uit 1916 was er sprake van waarschijnlijk twee bouwfases. (11) Het realiseren van de eerste bouwfase rond 1160 is in mijn theorie niet alleen mogelijk door de ervaring opgedaan met transporten van bewerkte zandsteen naar Oldenzaal maar ook vanwege de aanwezigheid van vakmensen in die nederzetting. Getuige de opgravingsresultaten van Holwerda werd in Volthe – net als bij de Plechelmuskerk - het muurwerk opgetrokken op een met mortel aan elkaar gekitte fundering bestaande uit veldkeien. Op dat fundament werd aan de binnen- en buitenzijde een bekisting van behakte blokken Bentheimer zandsteen aangebracht. De tussenruimte werd volgestort met een mortel van kalk, gemengd met veldkeien, grint en steengruis. De dikte van de muren van de Plechelmus verschilt met 1.90 meter niet veel met de dikte van de muren van de woontoren en de aanbouw (1.40-2.00 meter). Dit pleit voor het inzetten van vaklieden uit Oldenzaal die in Volthe dezelfde bouwtechniek hebben toegepast.

Voor het graven van de grachten en het oprichten van de wallen met daarop palissades zal door de hofmeier van de hoofdhof de hulp zijn ingeroepen van horigen. De schout – die mogelijk nog resideerde op de Schuilenborg bij

Almelo – zal daarbij alert zijn geweest om onwilligen op andere gedachten te brengen. Het uitgeworpen zand werd getuige het profielsleuvenonderzoek in 1994 gebruikt voor de binnen- zowel als de buitenwal. (12) Als verbinding tussen de voorburcht en de hoofdburcht is een aarden dam intact gelaten. Deze dam is tot op de dag van vandaag bewaard gebleven. De doorgang naar de hoofdburcht zal versterkt zijn geweest met balken en zware eikenhouten deuren.

Tijdens de eerste bouwfase rond 1160 zijn er op het terrein van de hoofdburcht bijgebouwen opgericht, getuige de bodemsporen die Holwerda in 1916 aantrof. Op de voorburcht was in mijn theorie reeds de hoofdhof met voorraadschuren aanwezig. Het is waarschijnlijk dat daar tevens een aantal behuizingen voor ministerialen en/of ridders bij zijn gekomen naast meer opslag- en stalruimten. De bevoorrading van de bouwplougen in Oldenzaal

Een bewerkte stuk zandsteen. Herkomst?

kon vanaf het beveiligde steunpunt en onder de (gewapende) hoede van vertrouwelingen van de bisschop plaatsvinden.

Steenborg en Steenhof

De stenen woontoren moet rond 1160 veel indruk hebben gemaakt op de toenmalige bevolking en in mijn theorie is daardoor de naam Steenborg ontstaan. Deze naam komt tot ons via een volksverhaal dat tot op de dag van vandaag nog bekend is op erve Scholten Linde in Volthe. (13) Met betrekking tot Steenhof ga ik er vanuit dat deze boerderij die voor de ontmanteling van de Hunenborg een hoofdhof

was, nog tot rond 1400 op de Lage Hunenborg is blijven voortbestaan. De oudste vermelding van de Steenhof stamt uit 1280. (14) De oorspronkelijk naam van de hoofdhof voor 1160 valt door gebrek aan bronnen niet te achterhalen. Aanlokkelijk is de naam 'hof te Agele' (Agelo) omdat deze adellijke familie voorkomt in oorkonden uit die tijd. (15) Maar dit is speculatie.

Voor de naam Steenborg als de oorspronkelijke naam van de borg – en daardoor indirect naamgever voor de boerderij Steenhof – pleiten niet alleen het uiterlijk van de woontoren en een volksverhaal maar ook de vlakbij gelegen veldnaam Steenmaten. Deze weidegronden liggen precies waar de in een volksverhaal genoemde zilveren straat – volgens archeoloog Ad Verlinde een deel van het tracé van de route tussen de Hunenborg en Oud Ootmarsum (16) – aansluit op de hogere gronden in de buurschap Klein Agelo. In mijn theorie moeten we de tweede bouwfase in verband brengen met gevechten die in 1195 hebben plaatsgevonden. ,

Drentse plundertocht in 1195

Na zijn benoeming gaf bisschop Boudewijn (1178-1196) uit het grafelijk huis Holland (!) zijn positie van leenheer van Bentheim op ten gunste van zijn broer graaf Otto I van Bentheim. Een zuster van Boudewijn huwde met graaf Dirk van Kleef. De macht van het grafelijk huis Holland nam daardoor zodanig toe dat de bisschop moedwillig met de graaf van Gelre in oorlog raakte. Op verzoek van de graaf vielen zijn bondgenoten uit Drenthe in 1195 noord-oost-Twente binnen en volgens de Narracio werden toen Ootmarsum en andere bisschoppelijke goederen platgebrand. (17) Tijdens het weer opgraven in 2016 van de proefsleuf van Holwerda uit 1916 trof archeoloog Huub Scholte Lubberink van Bureau RAAP op de plek van de woontoren brandsporen aan. (18) De fragmenten bouwhout die in 1994 in secundaire ligging tevoorschijn kwamen uit de gracht om de hoofdburcht vertoonden eveneens sporen van brand.

Een andere aanwijzing voor een belegering is één van de drie aarden dammen in de gracht rond de hoofdburcht die in 1994 zijn onderzocht. Terwijl de noordelijke dam

onmiskenbaar de oude verbinding bleek te zijn tussen voor- en hoofdburcht en de zuidelijke dam door Vreenegoor met de afbraak van de Hunenborg in verband werd gebracht, gaf ze voor de aanwezigheid van de zuidwestelijke dam geen verklaring. Opvallend is naar mijn mening het aantreffen van vlechtwerk onder het zandlichaam van deze dam. Mij komt het om die reden voor dat we hier te maken hebben met een provisorische dam die door belegeraars (!) is aangelegd om de hoofdburcht van de zijkant aan te kunnen vallen. Waarschijnlijk was eerst de voorburch veroverd en is hout en vlechtwerk van bouwwerken gebruikt voor het leggen van een fundament voor een (provisorische) dam om de sterkte te veroveren.

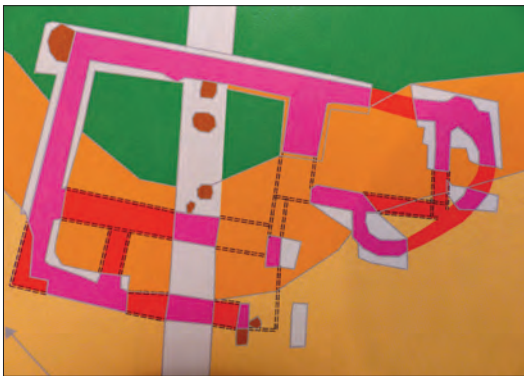
Zwaarden en menselijke resten

Dat er bij de Hunenborg is gevochten lijkt ook naar voren te komen uit de vondst van een aantal zwaarden. Twee restanten zijn gevonden bij de oude verbindingsdam tussen voor- en hoofdburcht en één is er gevonden bij de aanleg van het Kanaal Almelo-Nordhorn. (19) Deze wapens waren in die tijd kostbaar bezit en lijken gezien hun ligging verloren te zijn gegaan in gevechten. Een andere aanwijzing is wat pastoor Geerdink voor zijn dood in 1879 heeft opgeschreven over vondsten gedaan door Jan Oude Hengel tijdens de ontginning van de Lage Hunenborg. Geerdink: "...dat de voorburg een doodenakker moet geweest zijn voor vele verbrande lijken, zoals bij de kultiveering bleek." (20) Wanneer de door Geerdink opgetekende waarneming van Jan Oude Hengel klopt dan hebben we te maken met de verbrande resten van verdedigers die in 1195 door de Drentse overwinnaars zijn begraven. Volgens de Narracio trok het Drentse legertje via de Vechtvallei en Salland naar Deventer om daar samen met het leger van de graaf Van Gelre die stad te belegeren. Door bemiddeling van de hertog van Brabant kwam er een wapenstilstand en trokken de legers zich weer terug.

Bouwfase II

Waarschijnlijk was de Hunenborg bij het aantreden van de nieuwe bisschop Dirk van der Are (1201-1212) nog een uitgebrand kasteel. Indachtig de gevolgen van de plundertocht in

1195 zal er bij de bisschop aangedrongen zijn op herbouw van de vesting vanwege dreiging vanuit het graafschap Bentheim. Vervolgens hebben er in mijn theorie kort na 1201 in Volthe herstelwerkzaamheden plaatsgevonden waarbij de woontoren ook de door Holwerda in 1916 geconstateerde uitbreiding heeft gekregen, inclusief een aanbouw. Mogelijk gaat het hier, vanwege de halfronde vorm van het uiteinde (absis?) om een kapel. De 'stenen waarschuwing' aan het adres van graaf Otto I van Bentheim lijkt in combinatie met het versterken van de nederzettingen Ootmarsum en Oldenzaal zijn doel te hebben bereikt. In reactie op plundertochten in Gelre en Holland door bisschop Dirk van der Are viel graaf Otto I Twente niet binnen maar vocht hij met zijn getrouwen in Holland tegen de bisschop. Een oorkonde uit 1207 wekt de indruk dat schout Fredericus van Arneth (of Arnthe) in dat jaar de beschikking had over de Hunenborg als residentie. Blijkbaar waren restauratie en uitbreiding toen reeds afgerond. Maar de imposante burcht bleek uiteindelijk geen lang leven beschoren. Het alsnog willen

Plattegrond van de woontoren (in twee fases). De aanbouw is mogelijk een kapel geweest.

verwezenlijken van een kerktoren in Oldenzaal is naar mijn mening de verbouwde woontoren in Volthe noodlottig geworden.

Afbraak woontoren

Volgens Lenferink gaf bisschop (1216-1227) Otto II van Lippe opdracht voor de bouw van de toren en het westkoor voor de Plechelmus. Gezien de grootschalige plannen was er veel bouw materiaal nodig. In mijn theorie is toen

besloten om de woontoren in Volthe af te breken om het bouw materiaal in Oldenzaal te hergebruiken. Ook al waren de steengroeven bij Bentheim niet ver weg, zandsteen bleef een kostbaar bouw materiaal! De woontoren kon kort na 1216 ook worden afgebroken omdat de militaire functie door Oldenzaal en in mindere mate door Ootmarsum waren overgenomen. Na het afbranden van de versterking in 1195 was de functie van hoofdhof waarschijnlijk voor 1200 al overgenomen door het hof in Ootmarsum. Schout Fredericus de Arneth (of Arnthe) woonde in 1207 nog op de Hunenborg maar er was een ontwikkeling gaande dat door de bisschop benoemde adellijke ambtenaren op een eigen bisschoppelijk leengoed bleven wonen om van daaruit hun functie een aantal jaren te vervullen.

Het belang van de versterking als logistiek steunpunt in relatie met de bouw van de Plechelmus was rond 1180 reeds vervallen. Kortom, de noodzaak om de versterking te handhaven was niet groot. Volgens Lenferink was de kerktoren waarschijnlijk rond 1250 (tot en met de vierde geleding) voltooid. De vaklieden die betrokken waren bij de werkzaamheden aan de toren werden waarschijnlijk voor een deel ingezet bij een ander grootschalig bouwproject in Twente namelijk het realiseren van de H.H. Simon en Judaskerk in Ootmarsum. De bouw daarvan ging waarschijnlijk rond 1230 van start en de kerk werd in de tweede helft van de 13e eeuw voltooid.

Onderzoek bouwfragmenten

Of het merendeel van de afbraak van de Hunenborg inderdaad deel uitmaakt van de onderste twee geledingen van de toren in Oldenzaal kan worden vastgesteld door te onderzoeken wanneer de betreffende platen zandsteen aan daglicht zijn blootgesteld. Was dit rond 1160 of rond 1216? Dat de hoofdburcht maar rond de vijftig jaar in gebruik is geweest zal er zeker toe hebben bijgedragen dat het in die tijd zo belangrijke bouwsel geen sporen in schriftelijke bronnen heeft nagelaten. En is ook de reden geweest voor het betrekkelijk geringe aantal archeologische vondsten dat tot nu toe tevoorschijn is gekomen.

Na de ontmanteling rond 1216 moet er nog de nodige bruikbare zandsteen voor boeren zijn achtergebleven getuige de volksverhalen die Weeling in 1837 publiceerde. (21) Door mij zijn oude zandstenen blokken en platen aangetroffen op het erf van boerderij Oude Hengel ('Zeisenjan') op de Lage Hunenborg, het erf van boerderij Scholten Linde en het erf van boerderij de Steenhof in Volthe (foto's). Een belangrijk deel van de Bentheimer zandsteen van erve Steenhof bij Rossum is vanaf 2014 als afbraakmateriaal aanwezig in Mander bij het huis van de familie Kemna aan de Uelserweg. Net als de platen in de muren van de kerktoeren van de Plechelmus, lijkt het een goede zaak om deze zandsteen te laten onderzoeken op hun ouderdom. Dit laatste mede om zo bewijs te krijgen of de in deel I en in dit deel geschetste theorie over de historie van de Hunenborg oftewel de Steenborg wordt bevestigd of gefalsificeerd.

In het laatste deel van deze serie ga ik in op de rol van de versterking na de afbraak van de woontoren rond 1216. Het gaat daarbij om de Hunenborg als vluchtborg tijdens de Gelderse oorlog aan het begin van de 15e eeuw en de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648), de historie van boerderij Steenhof, de archeologische vondsten op het burchterrein en de huidige waarde als cultuur- zowel als natuurmonument.

Voetnoten en literatuur

1. Schlüter, Dick. (2017). Bisschoppelijke burcht met stenen bouwsel en borgmannen. De Steenhof is oude naam van Hunenborg in Volthe, in: 't Inschrien 2017/3, p. 12-18.
2. Allodiaal wil zeggen niet leenroerig. Allodiale goederen zijn dus eigen bezit zonder leenheer.
3. Lenferink, Herman J. (1998). De St. Plechelmuskerk te Oldenzaal: Vorm, geschiedenis en betekenis, Clavis kunsthistorische monografieën, deel 17, Utrecht.
4. Ministeriaal wil zeggen een persoon van onvrije afkomst aan wie een belangrijke post in bestuur en leger werd toevertrouwd en die gehouden was tot bepaalde (militaire) diensten ten gunste van zijn leenheer. Daarnaast waren er ook ridders die voor hun leenheer militair actief waren. Als tegenprestatie kregen zij uit het bisschoppelijk bezit boerenerven in leen of ontvingen tienden (afdrachten in natura of geld) uit erven om zo in hun levensonderhoud en hun wapenuitrusting als 'militair' te kunnen voorzien.
5. Rij, H. van. (1989). Een verhaal over Groningen, Drente, Coevorden en allerlei andere zaken onder verschillende Utrechtse bisschoppen: Quedam narratio de Groninghe (etc.), Hilversum.
6. Veddeler, Peter. (2010) Aus dem Dunkel der Geschichte zum eigenständigen Territorium, in: Geschichte und Gegenwart eines Landkreises. Die Grafschaft Bentheim, Band I, Verlag Heimatverein der Grafschaft Bentheim e.V., Bad Bentheim, p. 159-178.
7. Zie noot 5.
8. Rond 1300 ressorteerden 271 erven onder de bisschoppelijke rentmeester van Twente. Het ging hierbij om erven in Twente zowel als noordoost-Twente. Weustink, dr. H.J.M. (1962). De rechtsgeschiedenis van de stad Oldenzaal en van de mark Berghuizen tot 1795, Van Gorcum & Comp. N.V., Utrecht.
9. Vreenegeor, Ellen. (1994). Waarnemingen bij beheerswerkzaamheden van de Huneborg, Rapportage ROB, Amersfoort. Bij het onderzoek zijn onder leiding van Vreenegeor verschillende profielseuven gegraven namelijk P1, P2, P3, P4 en P5.
10. Noordoost-Twente bestond in de 12e eeuw uit de kerspelen Veldhausen, Uelsen, Emlichheim en Ootmarsum en het andere deel van Twente uit de kerspelen Oldenzaal, Enschede, Rijssen, Haaksbergen, Markelo en Delden. Via een geleidelijk proces wisten de verschillende graven van Bentheim uiteindelijk de kerspelen Uelsen, Emlichheim en Veldhausen (met uitzondering van de heerlijkheid Lage) in de 13e eeuw in bezit te krijgen.
11. De resultaten van de opgraving door Holwerda worden goed samengevat in: Spiekhout, Diana & Smeenge, Harm. (2014). De Hunenborg: een bijzondere tweeledige ringwalburcht in Volthe. in: Jaarboek Twente 2015. Uitgeverij Twentse Media, p. 96-107. De resultaten van de opgraving in 2016 door Huub Schulte Lubberink van bureau RAAP waren bij het schrijven van deze aflevering nog niet beschikbaar.
12. Zie noot 11. Het gaat hierbij om de resultaten van de profielseuf P1.
13. Het verhaal werd mij door de familie Scholten Linde verteld op 5 september 2017. De naam 'Steenborg' zou volgens de vertellers betrekking hebben op een stuk bos vlakbij de boerderij. Aannemelijker is echter dat het betrekking heeft

Specialistisch onderzoek kan uitwijzen of het zandsteen voor de toren van de Plechelmus rond 1160 of 1216 uitgehakt is.

- op de 'Hunenborg' en in de loop der eeuwen door de bewoners van erve Scholten Linde 'dichter bij huis' is gehaald vanwege het feit dat het erf net als de 'Hunenborg' voorzien is (geweest) van een Middeleeuwse gracht.
14. In deel III in deze serie komt de historie van de Steenhof en het gebruikte bronnenmateriaal uitvoerig aan de orde.
  15. Kuile, G.J. ter (jr.). (1963). Oorkondenboek van Overijssel, Regesten 797-1250, Deel I., N.V. Uitgeversmaatschappij W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle.
  16. Verlinde, Ad. (1975). Datering en identificatie van twee Twentse vluchtburchten, in: 't Inschrien 7, Enschede, p. 59-64.
  17. Zie noot 5.
  18. Mededeling door Huub Scholte Lubberink tijdens een lezing voor AVN19 (Twente), gedaan op 18 september 2017. Tijdens de opgraving in 2016 zijn er ook knoppen van (kapotte) schilden gevonden die mogelijk ook met een gevecht te maken hebben gehad.
  19. Zwaarden en documentatie maken deel uit van de collectie aanwezig in het provinciaal depot 'Ad Verlinde' in Deventer. Met dank aan medewerkster Judith Jansen van het depot.
  20. Geerdink, E. (1895). Eenige bijdragen tot de geschiedenis van het archidiaonaat en aartspriesterschap Twenthe. Uit de nagelaten schriften en mededeelingen van wijlen J. Geerdink, pastoor te Lutte, Vianen, p. 486.
  21. Weeling, J. (1837). De Hunenborg in Volthe, in: Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren 2, p. 1-50.

Het eerste deel van Dick Schlüters reeks over de Hunenborg verscheen in 't Inschrien 2017/3.

In memoriam Jan Willem Berns

10 november 1945 – 1 december 2017

Op maandag 4 december 2017 vernamen wij het droevige bericht dat ons lid en oud-bestuurslid drs. W.J.E. (Jan Willem) Berns plotseling was overleden.

In de notulen van de 57ste jaarvergadering van onze vereniging, gehouden op 21 april 1966 in de Gobelinzal van het Rijksmuseum Twenthe staat: “het bestuur draagt voor de nieuwe bestuursleden de heren J.W. Berns te Enschede, onderwijzer in opleiding, A. Buter te Goor, journalist en ir. W. Methorst te Hengelo, architect”. Na het behalen van zijn onderwijzersdiploma, studeerde hij rechten aan de Katholieke Universiteit in Nijmegen. Jan Willem heeft daarna zijn gehele werkzame leven op een lomschool voor de klas gestaan.

In bovengenoemde jaarvergadering wees hij op het belang van het bewaren van oude bedrijfsarchieven en het bewaren van oude kerkhoven.

Dat hij over het bewaren van deze archieven een opmerking plaatste was op dat moment niet vreemd, vele textiel fabrieken in Twente sloten in die tijd de deuren.

En verzamelen en bewaren van diverse zaken voor het nageslacht, dat kon hij. Alles wat hij verzamelde werd nauwkeurig vastgelegd. Zijn twee woningen zaten nokvol met materiaal. Jan Willem had grote kennis van de geschiedenis van Twente en de boerderijen rondom Enschede in het bijzonder. Vele boerenfamilies heeft hij bezocht en kende hij persoonlijk. Als er iets verloren dreigde te gaan trok hij aan de bel. Hij was wars van uiterlijk vertoon. Aan half werk op gebied van geschiedkundig onderzoek of een foutieve weergave had hij een broertje dood. En dat liet hij dan ook duidelijk merken.

Hij is tot de wijziging van de bestuursstructuur en de vorming van het Van Deinese instituut, in 1997, lid van het algemeen bestuur gebleven. Daarna bleef hij bij de Oudheidkamer betrokken door zijn lidmaatschap van de bibliotheekcommissie en bezoek aan jaarvergaderingen en ook was hij op vele

excursies present. Namens onze vereniging was hij tot 2016 vertegenwoordiger in de Stichting De Dorpsbleek te Losser.

De laatste jaren was hij begonnen met delen van zijn verzamelingen op geschikte plaatsen onder te brengen. Ook onze vereniging mocht diverse zaken van hem ontvangen. Bijzonder is het verslag met foto's, gemaakt in de jaren zeventig van de vorige eeuw, waarin hij met de families A.L. Hulshoff en B.G. Cromhoff, Ton Kolkman, Herman Liedenbaum en Karel Schönfeld Wichers langs de Nederlands-Duitse grenspalen heeft gewandeld en deze heeft gedocumenteerd.

Onze vereniging is een vraagbaak kwijtgeraakt. Een man, die “zijn Twente” een warm hart toedroeg. Wij zijn hem veel dank verschuldigd. Tijdens de op vrijdag 8 december j.l. in “zijn” St. Josefkerk gehouden uitvaartdienst bewezen velen hem de laatste eer.

Jan Willem was een zeer gelovig katholiek. Wij hopen dat hij in zijn geloof zijn rust heeft gevonden.

Willem Wondergem, vicevoorzitter

Uit de collectie: aanwinst De Paardenkopers

Adrie Strikker

.....

Op een mooi zonnige dag met een geleende bestelauto richting Warmond. Dat is één van de taken van een vrijwilliger van de OKT. De rit is 200 km enkele reis. Maar het is zeker niet voor niets. Want de toertocht levert de vereniging een hele mooie schenking op. Het is namelijk een schilderij van de Enschedese schilder en fotograaf L.J. Bruna, genaamd “De Paardenkopers”.

En van die schilder heeft de Oudheidkamer Twente gelukkig meer exemplaren. De schenker is daar ook van op de hoogte en zijn gevoel zegt dat dit stuk bij ons goed op zijn plek is.

In Warmond aangekomen bellen we aan bij een prachtige oude boerderij, waarvan sommige delen nog stammen uit de zeventiende eeuw. We zijn bij het juiste adres en mogen binnenkomen. Er wordt ons koffie aangeboden. Een goed idee na twee uur rijden.

Tijdens de koffie vertelt de eigenaar dat deze schenking wordt gedaan in verband met de metingen van het schilderij. Hij gaat verhuizen en andere gegadigden vinden het te groot. Dan toch maar even kijken naar het schilderij. We zijn wel nieuwsgierig. Niets te veel gezegd. Aan de wand in de woonkamer hangt het imposante schilderij van Bruna.

Een beetje ongemakkelijk drink ik een paar slokken koffie van het tweede kopje. Past dit schilderij wel in de bestelauto? De maten van

het doek heeft Willem Wondergem vooraf opgevraagd. Met die maten de laadruimte van de auto nagemeten. Volgens deze informatie moet het kunnen. Toch lijkt het schilderij wel groter. Er had eigenlijk met gemak een heel paard op gekund.

Dan komt het moment van de waarheid. Pffff, gelukkig, het past. Maar we hebben echt geen centimeter over. Er past nog net een handdoek tussen de lijst en de deur om een beschadiging te voorkomen. Op naar Enschede!

Overigens is dit prachtige doek al meerdere keren vervoerd. Het heeft heel Holland al bijna gezien. Telkens naar erfgenamen van Bruna. Eerst vanuit Enschede naar Hengelo en vervolgens naar Assen. Van Assen naar Delft en verder op tournee naar Warmond om vervolgens weer neer te strijken in Enschede. De cirkel is rond.

VAN MEGGELEN KERSSENBERG
ASSURANTIËN

Voor al Uw particuliere en zakelijke schadeverzekeringen

Viekerlaan 36
Postbus 334, 7500 AH Enschede
Telefoon: 053 - 435 01 04
E-mail: info@vmk-assurantien.nl

SCHERVEN BRENGEN GELUK...

Ja, het zou heel goed een scherf van niks kunnen zijn. Aan de andere kant... Wie weet welk verhaal er achter schuilgaat. Of wat voor ommekeer hij over zeg 1000 jaar teweegbrengt.

U, als lid van de Oudheidkamer Twente, u doet natuurlijk geen scherf af als zomaar een scherf. Bovendien weet u dat de OKT veel meer in zijn bezit heeft en over veel en veel meer gaat dan alleen archeologische vondsten.

Hoe meer mensen dat met u zouden weten, hoe mooier natuurlijk. En hoe rooskleuriger en actiever ook de toekomst van de OKT. Over actiever gesproken: er is binnen de OKT van alles te doen. Vrijwilligers zijn dan ook van harte welkom. Voor administratieve werkzaamheden, voor ict, voor bestuursfuncties, als huismeester, voor tal van hand- en spandiensten, voor noem maar op.

...EN EEN ACTIEVE TOEKOMST VOOR DE OUDHEIDKAMER TWENTE

Iets voor u, OKT-vrijwilliger? Of voor iemand (hoeft nog geen OKT-lid te zijn) die u kent? Mailt u dan naar: vrijwilligers@oudheidkamertwente.nl of schrijf een briefje naar onderstaand adres.

OKT huis Stroinksbleekweg 12b, 7523ZL Enschede
T 053-4787447 E info@oudheidkamertwente.nl

**Vereniging Oudheidkamer
Twente**